

STRAFFERETT OG KRIMINALITET I NORSK MIDDELALDER.

Jeg skal først si litt om bakgrunnen for arbeidene jeg skal snakke om. For det første skylder jeg amerikansk samfunnsforskning stor takk, meget stor takk. Det begynte med at min klasseforstander og engelsklærerinnen i gymnaset, Else Lionæs på Hegdehaugen, tok klassen med til biblioteket som The United States Information Service holdt åpent for alle interesserte. Der støtte jeg ikke bare på romaner men også faglitteratur som viste nytten av statistikk, også i historieforskningen. Da jeg senere begynte på historie hovedfag, ville jeg i tillegg til historiepensumet legge opp statistikk og sosiologisk metode, men da min veileder nektet meg det, gikk jeg tvers over plassen til Institutt for sosiologi der jeg fikk lov å legge opp så mye middelalderhistorie jeg ville om jeg også la opp så mye sosiologi at jeg ble en ordentlig sosiolog. Det gjorde jeg, og min magisteravhandling, som het Kampen om bispeembetene i Gallia på 500-tallet, var like mye statistikk som den var latin. Begeistringen for amerikansk samfunnsforskning, som er verdens ledende, har ikke blitt mindre etter at Politihøgskolen tre ganger sendte meg til den amerikanske kriminologforeningens årsmøte, for med den solide og nyskapende forskningen jeg støtte på der, var det nesten som å komme til paradiset: Det var så mange av de parallelle sesjonene som hadde noe interessant å by på, at det nesten var umulig å finne en tid å spise lunsj på uten å gå glipp av noe viktig. Med synspunkter og metoder jeg har lært fra USA, har jeg blitt meget godt hjulpet, og jeg skjønner godt at av verdens ti beste universiteter er åtte amerikanske (og to engelske).

Noen ganger er statistikken vanskelig å forstå for lekfolk, som jeg selv tilhører, men selv med beskjeden kunnskap er man ofte godt hjulpet om man tenker over det tallene står for. Fra annen forskning som jeg har publisert, skal jeg nevne ett eksempel som viser at man må se på tall på den rette måten. I det tyvende århundre ble det drept vel to hundre millioner, og det har fått mange til å beskrive det som det mest bloddryppende verden har opplevd. Men det de ikke tenker over, var at verden da hadde, i gjennomsnitt, 2,5 milliarder mens man i eldre steinalder hadde anslagsvis 10 millioner innbyggere. Det mest bloddryppende samfunnet må være det hvor faren var størst for å bli offer for dødelig vold, og det ble folk minst dobbelt så ofte i eldre steinalder – der ser man av opplysninger som har blitt samlet og skjeletter fra den tiden.

Men her kan jeg kanskje komme med en advarsel om at man bør tenke seg om når man bruker statistikk. Da jeg begynte på Politihøgskolen, skulle jeg være med politiet ut på tre patruljer for å se hvordan de arbeidet. På den første patruljen med folk fra Majorstuen kom jeg til åsted med såret offer for et væpnet ran med bruk av skytevåpen. På den andre patruljen, også fra Majorstuen, kom jeg til et selvmord i Slemdalsveien, og på den tredje patruljen med folk fra Ski, kom jeg til et drap, det ved Hjulet, der offeret, som fremdeles var i live, ventet på helikopter. Om man tenker på hvor sjeldne slike ting er, førti drap i året, kanskje ti ganger så mange selvmord og ikke stort flere ran der det blir skutt, var man fristet til å gjette på at å oppleve disse tre tingene i løpet av tre åttetimers patruljer var så ørliten at de måtte vært arrangert av Politihøgskolen for min opplærings skyld, som jeg også vitset med.

Til dette kommer kanskje et personlighetstrekk som jeg har hatt god nytte av, nemlig at jeg ikke er arbeidssky, men, om jeg skal si det slik, en pirk som tar vare på all informasjon som kan tenkes å komme til nytte. På grunn av dette har jeg kommet til resultater som var mye mer nyskapende enn jeg fra først av hadde regnet med. Mine mest vellykkede arbeider begynte ikke med én grandios teori men med en omfattende, mangeartet og uoversiktlig samling potensielle data. Man kan kanskje kalle det flaks, men flaksen hadde ikke kommet om jeg ikke hadde vært pirket – det skal jeg si mer om. En viktig grunn til at dette gir uttelling, er at man alltid vil begynne med mange alternative forklaringer, og da gjelder det å få tettet igjen hvert eneste hull slik at de dårlige forklaringene blir kverket før de kan smette gjennom disse hullene. I slike tilfeller bør man også vurdere saksforholdet, ikke bare mot kildene men også praktisk: Kunne det vært sann i virkeligheten? Et eksempel jeg skal si mer om senere, var hvordan kongen kom til i strafferetten, var han der fra først av eller kom han til senere?

Siden begge de viktigste artiklene jeg bygger på, ble lagt ut på Internett av historielaget, skal jeg konsentrere meg om å trekke frem noen punkter slik at man ikke bare ser måten jeg arbeider på, men også får kunnskap som gir grunn til ettertanke, også om dagens samfunn, her og i andre land.

Den viktigste av de to artiklene handler om strafferetten i senmiddelalderen og frem til midten av femtenhundretallet. Det er grunn til å trekke en skillelinje en gang i løpet av denne tiden. I siste halvdel av femtenhundretallet ser vi nemlig flere endringer som etter hvert former en annen rett enn middelalderens: Man kan merke seg følgende: For det første blir den adgang man da hadde til å gjøre opp for drap med erstatning og bot, litt etter litt begrenset, og senere på femtenhundretallet må noen drapsmenn må bøte med livet, og til sist nesten alle. For det andre blir fengsel, det vil si straffarbeide, innført, og skulle jeg gjette, er det for seksualforbrytelser som ellers ville bli straffet med døden eller en meget høy bot. For det tredje får vi de første trolldomssakene, og antallet ofre for dem vokser utover sekstenhundretallet. For det fjerde får vi de første straffesakene for kvinners drap på sine nyfødte spebarn og i 1790-årene er det flere slike enn det er vanlige drap.. For det femte blir bygdetingene pålagt å skaffe seg en skriver, og etter hvert skyver denne skriveren, sorenskriveren, lagretten og tingallmuen ut av rettspleien slik at han blir enedommer med Christian Vs Norske Lov av 1687 – unntatt i saker som gjaldt liv og ære. En kollega og venn hadde det med å se århundrene i farger – femtenhundretallet var rødt mens sekstenhundretallet var svart, og jeg skjønner hva han mente når jeg tenker på trolldomsprosessene, og tredveårskrigen.

At jeg var interessert i strafferett og kriminalitet, skyldes ikke bare at jeg var ansatt på Politihøgskolens forskningsavdeling, men også at jeg hele tiden har vært mer opptatt av livet til folk flest enn av fremstående enkeltpersoner – det er derfor økonomisk historie kommer som nummer to av mine interesser sammen med historisk demografi. Strafferetten er viktig fordi den setter rammene for folks atferd – og kriminaliteten viser hvor ofte noen går utenfor rammene. I tillegg kommer, når det gjelder Norge, at strafferetten ikke ble formet av landets ledende og viser deres syn på rett og galt – den var formet av folket selv på de tre til fire hundre bygdetingene som landet var delt opp i, og det er folkets syn den viser.

Vi bør se dette på bakgrunn av noe andre har lagt merke til. En yngre generasjon av nordiske historikere har pekt på at nordisk rett på den tid hørte til en annen rettsfamilie enn de to andre vest-europeiske, altså den romano-germanske og den engelske common law. Det som skiller den nordiske retten fra de to andre er den viktige rollen lekfolk uten juridisk opplæring spiller. Demokratier fantes ikke på den tiden, men de nordiske landene må beskrives som det noen har kalt *participatory polities* – la oss oversette det med deltagerstater, stater der folket deltar i styringen og ikke bare får ordrer ovenfra.

Men for Norges vedkommende, om ikke for de andre nordiske landene, kan vi, som jeg nevnte, gå ennå lengre, og beskrive retten som den rett folket har skapt. Dette var ikke noe jeg var klar over da jeg begynte å samle og kategorisere de utmerkede data – som jeg skal si mer om senere. Utgangspunktet var amerikanske rettssosiologer som hadde vist at man måtte studere dommene for å finne ut hva retten virkelig var - men sant å si regnet jeg bare med at jeg kom til å finne mindre avvik fra det alle trodde var landets lov, nemlig Magnus Lagabøtes Landslov som ble ratifisert på lagtingene fra 1274 til 1276. Det jeg hadde regnet med, var at man ville finne straffer som ikke lå langt unna det loven foreskrev – omtrent som man nå finner at straffene for barne- eller dyremishandling ligger i den mildeste delen av det dagens lov foreskriver. Men ettersom jeg fikk systematisert de vel 2.500 dommene fra midten av 1500-tallet, da loven fremdeles var middelalderens, ikke minst ved hjelp av det utmerkede statistikkprogrammet Systat, ble det klart for meg at disse dommene slett ikke bygget på Landsloven men en helt annen rett som ikke var belagt i noen skriftlige kilder. Så store og uventede var nemlig forskjellene fra Magnus Lagabøtes landslov.

Slutningen man må trekke av dette, var at den virkelige retten var folkets sedvanerett, ikke Magnus Lagabøtes Landslov. At mitt syn avvek fra det allment godtatte, bekymret meg lite, siden jeg visste at jeg hadde gjort et grundig arbeide mens ingen andre hadde tatt seg umaken med å se om Landsloven virkelig ble fulgt i praksis. En sånn mangel på nysgjerrighet kan man egentlig bare beskrive som meget merkelig, for det utmerkede materialet har foreligget i Riksarkivet i lang tid, og attpåtil ble det utgitt i 1940-årene, det vil si at det har foreligget på trykk siden da. På grunnlag av dette materialet kunne jeg altså rekonstruere den virkelige strafferetten, ikke bare vise at den var en helt annen enn Landsloven men også vise så å si paragraf for paragraf hva den virkelig var. Det forteller dessuten om hva som var rammene for godtagbar atferd etter det synet folk flest hadde.

At det finnes et så godt materiale – vel 2.500 dommer som dekker nesten hele landet minst en gang og opptil tre – skyldes følgende. Strafferetten den gang var nesten bare økonomi, først og fremst økonomisk erstatning til offeret, eventuelt offerets etterlatte, og dernest en bot til kongens tjenestemann, det vil si sysselmann eller senere lensherre, og fra begynnelsen av 1500-tallet også til kongen selv. At kongen fra da av skulle ha sin del av boten betydde at han også måtte få regnskap der hver enkelt forbrytelse ble kort beskrevet sammen med boten som var innkrevet. Derfor har vi, takket være disse lensregnskapene, utmerket kjennskap til bøtene for hver enkelt av de vel hundre typer forbrytelser som min kategoriinndeling omfattet. Derimot har vi har usikrere opplysninger om erstatningene som man må plukke ut fra serien *Diplomatarium Norvegicum* som, statistisk sett, er mindre tillitvekkende enn lensregnskapene ettersom vi ikke kan gå ut fra at de bevarte dokumentene der er et representativt utvalg, og

slett ikke nesten hele populasjonen som lensregnskapene viser. Av samme grunn, fordi vi om sivile saker bare har opplysninger i Diplomatarium Norvegicum, kan vi ikke sikkert si at sivilretten også var bøndernes sedvanerett, men det er i alle fall det mest sannsynlige. Det samme, at vi ikke kan stole på representativiteten, gjelder også noen interessante kilder som vi må nøye oss med å plukke ut enkeltopplysninger fra – jeg tenker på Nils Stubs notater fra Oslo lagting og Absalon Pederssønns dagbok.

Hvor gammel denne strafferetten er, våget jeg ikke å gjette på, men hvis jeg måtte, hadde jeg gjetten på at denne, som altså var en uskreven sedvanerett, måtte være meget gammel siden den var så ensartet over hele landet – de enkelte bygdetingene måtte hatt tid på å lære fra hverandre. Siden størstedelen av befolkningen levde forholdsvis nær kysten, og sjøtransport var langt det mest effektive transportmidlet, både for gods og folk, er det ikke rart at folk fikk rede på hvordan man løste juridiske tvister på andre av de tre til fire hundre bygdetingene vi hadde – og for bare å nevne det hadde landet vel 270 skipreder, det vil si distrikter som lå så nær sjøen at de var pliktige til å stille bemannede krigsskip, og som regel var de identiske med tinglaget.

Siden de to hovedartiklene ble lagt ut på nett, skal jeg bare kort gjenta at angivelige lover som ikke ble fulgt i praksis, ikke er noe ukjent fenomen. De kan skyldes en konge som ville posere som det Gamle Testaments kongelige lovgivere – det gjelder for eksempel de germanske lovene fra tidlig middelalder - eller de kan skyldes en lærd mann som prøvde å lage en lov slik han mente den burde være – slik Hammurabis lov må ha vært. At så er tilfelle ser man hvis man kaster et kritisk blikk på dem og spør seg hvordan de hadde fungert i praksis. Svaret er enkelt – de hadde fungert dårlig. Hvis legebehandlingen slo feil skulle legen miste hånden ifølge Hammurabis nesten fire tusen år gamle lov, men hvem ville bli lege på slike vilkår. Magnus Lagabøtes Landslov kan være av et tredje slag, en som virkelig var ment å brukes, og den ble da også ratifisert på lagtingene, som det var ett av for hver landsdel. Men det er klart at bønderne hadde et annet syn, for de tre-fire hundre bygdetingene dømte etter sin egen, trolig gamle, skikk uten å bry seg om kongens og Landslovens bud.

La oss vende tilbake til noe jeg alt har nevnt, nemlig at strafferetten nesten bare var økonomi, det vil si at hovedoppgaven var å skaffe offeret en skikkelig erstatning for den skade han eller hun hadde lidd. Slik var det også i drapssaker som i alle de tilfeller vi kjenner til fra lensregnskapene ble oppgjort med bot, og det innebærer også en solid erstatning til offerets arvinger. I de meget få sakene der forbryteren ble straffet med døden – som også ble ført i regnskapene fordi forbryterens eiendom ble konfiskert - var det enten for tyveri eller en seksuell forbrytelse. Skal jeg gjette på grunnen, vil jeg peke på at tyveri var, i motsetning til vold, en vanærende forbrytelse, og at slektningene derfor syntes forbryteren var mindre verd å redde for slektens skyld. Han ville fortsatt være en skamplett på familien, noe voldsforbrytere ikke var, og derfor var det mindre grunn til å bidra til betaling av erstatning og bot for å unngå dødsstraff – som de ellers ofte gjorde selv om det ikke lenger var noen plikt til det. Det samme kan ha vært tilfelle med visse seksuelle forbrytelser.

At kongens tjenestemann fikk bot, omtrent en tredjedel av totalsummen ser det ut til, tyder på at han kom senere inn i strafferetten – at den opprinnelig var en sak mellom offer og forbryter

som ble tatt opp på tinget der alle menn i bygda møtte opp, for det er langt mer sannsynlig at offeret ga tjenestemannen, en stormann med sine svenner, en del av erstatningen for bistand med å kreve den inn, enn at tjenestemannen først tok hele summen og etterpå forærte offeret to tredjedeler av den. Det vil si at kongens tjenestemann, eller kanskje en stormann, kom inn i rettsvesenet som torpedo, ikke som et overhode. Det kan også være tilfelle hos germanske folk på kontinentet, for der het boten *fredus*, nesten det samme som vår betegnelse *fredkjøp*.

Kroppsstraffer støter vi bare på i meget få tilfeller, som dødsstraff, og også her skiller norsk strafferett seg fra kontinentets. Der ble adelsmenn henrettet med halshugging mens menigmann ble hengt, men her i landet ble dødsstraffen bestemt av forbrytelsens art uten hensyn til forbryterens stand: Seksualforbrytelser ble straffet med brenning, drap og dessuten majestetforbrytelse kunne straffes med halshugging – men mitt store materiale har ingen eksempler på slikt – og tyveri ble straffet med den vanærende hengningen.

For å kunne sammenlignes med Statistisk Sentralbyrås statistikk endte jeg med seks hovedkategorier, etter trinnvis å ha slått sammen de opprinnelige hundre som jeg hadde kommet frem til etter prøving og feiling.

Forbrytelser mot kongemakt, samfunn og rettsvesen understøtter det jeg kom til, at dette er bondesamfunnets justis, for bøtene var stort sett små, og ofte var forbrytelsene ennå billigere enn det kunne se ut til, for mange av forbrytelsene var det som kalles forbrytelser uten offer, og da var det ingen som skulle ha erstatning. For én slik forbrytelse var bøtene så små at de at de bare ble krevet inn på Østlandet. Det gjaldt forbrytelsen våpenvite, å ikke ha de våpen loven påla alle menn å ha – hvilke ble bestemt av mannens økonomi. At denne boten bare ble krevet inn på Østlandet, skyldtes sikkert at det bare var der angrep truet, fra arvefienden Sverige.

Forbrytelser mot kirken blir ført på separate lister, så vi ser at dette er middelalderens rett selv om det nå var kongen og hans tjenestemann som tok boten. En del av dem var brudd på helligdagslovgivningen, for eksempel å ro fiske på en søndag, noe som ble straffet med en beskjeden bot, oftest en daler, men selvsagt ingen erstatning ettersom det ikke var noen andre offer enn angjeldende torsk eller hyser.

Men den største delen av bøtene for forbrytelser mot kirken gjaldt seksuallivet, som jeg har plassert i den tredje hovedkategorien, Sedelighetsforbrytelser. Det er her vi finner de virkelig store bøtene og, som materialet fra *Diplomatarium Norvegicum* tyder på, de store erstatningene. Enn videre gir det grunn til å tenke seg om at måten våre forfedre ordnet opp i slike saker, i visse henseender kunne være et forbilde for andre samfunn i vår tid.

Den sedelighetsforbrytelsen som ble straffet med de høyeste bøtene, var incest. Noen få av disse tilfellene ville vært incest også etter dagens lov, men de fleste, som fulgte tidens kirkerett, ville ikke være straffbare etter vår tids syn. At samleie mellom søsken eller mellom foreldre og barn var belagt med høye bøter og i verste fall med døden på bålet, kan vi forstå, men selv om man av genetiske grunner kan stille seg tvilende til samleie mellom fetter og kusine, er det likevel lovlig idag. I middelalderen derimot var det belagt med nesten like høye bøter som samleie mellom søsken. Samleie mellom tremenninger kostet atskillig mindre, men

var likevel ikke billig – det kostet omtrent så mye som tre knivstikk. Noen av tilfellene ville avgjort ikke svare til vår tids syn, for en mann som hadde ligget med to søstre, berget livet med en høy bot. Den underliggende tankegangen må være at samleie med en kvinne gjør hennes søster til mannens egen søster. Vi finner et parallelt tilfelle i *Diplomatarium Norvegicum*: At to brødre har samleie med samme kvinne betegnes som incest, og selv om vi ikke kjenner sakens utgang, må vi regne med at boten ble meget høy hvis det ikke gikk verre. Men i slike saker må vi gå ut fra at det ikke skulle betales noen erstatning siden begge parter trolig var like skyldige, så selv om boten var høy ble den totale summen ikke høyere.

Det ser ut til at ekteskapsbrudd, hor, var den dyreste seksualforbrytelsen, for her kom – etter de få opplysningene vi har – en meget høy erstatning i tillegg til en ganske høy bot, omtrent to tredjedeler av en vanlig drapsbot. Hvis kongens Landslov hadde blitt fulgt, kunne den mann som tok sin kone på fersk gjerning, straffritt drepe den andre mannen, men i så fall kunne han ikke kreve noen erstatning. Rett til å drepe kona sier loven ingenting om, men den skrevne loven tyder i alle fall på at drap på en person av annet kjønn, ble sett som ubotemål. Til dette kommer at kvinnen så lenge hun levde tilhørte familien hun var født i. Det var de som hadde arverett etter henne dersom hun ikke hadde barn, og om hun ble drept, ble de det vi kan kalle påtalemyndighet. Samme rett hadde man, om vi skal tro den skrevne loven, til å drepe mannen som ble funnet oppå ens mor eller søster, noe som er nok et indisium på at man ikke hadde rett til å drepe kvinnen. I det hele tatt ser det ut til at når det gjelder seksualforbrytelser ble mannen regnet som den ansvarlige, som forføringen, og den som skulle få svi – i alle fall mest.

Langt den vanligste seksualforbrytelsen var samleie mellom ugifte som normalt ble straffet med en heller beskjedne bot, oftest en til to daler, mindre enn for ett knivstikk men mer enn for et slag med en øksehammer. Sannsynligvis ble det ikke betalt erstatning – begge parter var like skyldige – unntatt under visse skjerpene omstendigheter, som vi bør merke oss: En av disse skjerpene omstendighetene var at kvinnen var jomfru, for som evolusjonær psykologi viser, blir jomfrudommen regnet som en verdifull garanti for at hennes kommende ektemann ikke bruker sine ressurser på å ale opp andre barn enn sine egne. I slike tilfeller ser vi at boten kommer opp i vel fem daler, og i tillegg kommer en erstatning som ser ut til å være omtrent det dobbelte ettersom både belegg og senere omtale viser at erstatningen forføringen måtte betale, var halvparten av normalerstatningen for å drepe en mann. Æresdrap, som vi ser i noen kulturer i vår tid, finner vi ingen som helst spor etter, enten det nå var fordi våre forfedre var mer fornuftsstyrte eller mindre voldelige – eller begge deler. Nok en skjerpene omstendighet var at en mann utnyttet sin stilling som kvinnens overordnede til å ha samleie med henne, om hun for eksempel var tjenestepike på mannens gård. I så fall blir boten ennå høyere enn samleie med en kvinne som var jomfru, med en median på 9,50 daler – mer enn for tre knivstikk. Det er også verd å merke seg at i det ene sikre tilfellet av voldtekt sakefallslistene har, er boten noe høyere enn for et normalt drap. Tilfeldigvis får vi flere opplysninger om denne voldtekten i presten Absalon Pederssønns dagbok. Offeret var enken etter Nils organist, og hun krevet i erstatning seksti daler, godt over normalerstatningen for et drap. Men siden forbryterens onkel, en prest, ikke ville betale mer enn seksti alt i alt, og det på kongens vegne

ble krevet tyve daler i bot – også over normalboten for et drap – lot hun seg prute ned til førti daler som erstatning.

Det var ikke alle slike sedelighetsforbrytelser som var lette å plassere. En kategori som ser ut til å ha omfattet mange slags sedelighetsforbrytelser, er det som kalles kjetteri, og som kongen, nokså uventet, oftere tok bot for enn kirken gjorde. Motsatt det folk har trodd, har ikke dette noe med religiøse avvik å gjøre men, som man ser i lensregnskapene og i *Diplomatarium Norvegicum*, omfattet det sedelighetsforbrytelser som noen av incestsakene og dessuten homoseksualitet – som i forbifarten nevnt ble straffet med den laveste boten av alle disse kjetterisakene. At slike sedelighetsforbrytelser ble betegnet som kjetteri, burde ikke være uventet, for religiøse avvikere fra de første kristne og senere, medregnet en muslimsk sufiorden, har blitt beskyldt for slike seksuelle utskeielser på sine møter.

En sedelighetsforbrytelse som ikke omtales i lensregnskapene, er seksuell omgang med dyr. I bind XXII av *Diplomatarium Norvegicum*, som jeg selv har utgitt, finnes det et brev om dette, og en påtegning forteller at mannen som ble funnet skyldig i det, ble brent.

Dere finner flere detaljer om dette i artiklene som er utlagt på nett, og dere bør kanskje se på dem så snart som mulig, for jeg hadde bare sendt dem som orientering til Hellik Hoff, og jeg er ikke sikker på hva copyrightbestemmelsene sier om slik utlegging på nett. Men ett hovedinntrykk bør være at kvinners interesser og frihet til å velge ble atskillig bedre tatt vare på i middelalderens Norge enn i mange samfunn i vår tid. Jeg kan kanskje illustrere dette med et lite sidesprang: I Eirik Raudes saga fortelles det om Tjodhild, kone til Eirik Raude og mor til Leiv Eiriksson som oppdaget Amerika. Hun lot seg, som sønnen, omvende til kristendommen og overtalte mannen, som forble hedning, til å bygge kirke for henne. Etter det nektet hun å ha sex med ham fordi han ikke ville la seg omvende, noe han, etter sagaen, ikke ble veldig glad for. Så kan man jo tenke på hva som hadde skjedd i, for eksempel, Saudi-Arabia i et lignende tilfelle, med omvendelse, kirkebygging og sexnekt.

For nå å gå videre til voldsforbrytelser: Det er først verd å merke seg at en internasjonal undersøkelse av 65 land, publisert i *American Sociological Review* i år 2000, var Norge det landet hvor folk hadde størst tillit til andre. Det er, som mange undersøkelser viser, et meget positivt trekk, for det betyr at samfunnet kan fungere effektivt uten plundrete detaljbestemmelser. Det kan også se ut som dette er et gammelt trekk, for behandlingen av drapssaker viser en tilsvarende tillit: Dersom drapsmannen åpent erkjente sin skyld, var det straffbart å pågripe ham, og dessuten ville det stanset gangen i hele drapssaken, der drapsmannen, kan man si, var aktor, den som var ansvarlig for fremdriften i saken.

Drapsmannen måtte nemlig nå dra til kongens kansler, som oftest holdt til i Oslo der han også var prost i Mariakirken. Fra kansleren fikk han så det første brevet av en serie på fem, nemlig *gridsbrevet* som var en midlertidig benådning med noen måneders varighet, og dessuten et pålegg til kongens lokale tjenestemann, sysselmannen eller senere lensherren, om å undersøke saken, om drapet hadde blitt erkjent på korrekt vis, om det var skjerpene eller formildende omstendigheter, og, ikke minst, om drapsmannen kunne stille sikkerhet for betaling av erstatning og bot for drapet. Utstyrt av sysselmann eller lensherre med et brev om dette, et *provsbrev*, som i forbifarten nevnt kan fortelle flere detaljer om hvordan drapet hadde skjedd,

dro drapsmannen nok en gang til kansleren der han fikk et tredje brev, *landsvistbrevet*, som ga ham en permanent benådning under forutsetning av at han i løpet av ett år hadde betalt både erstatning og bot. Dette førte så til enda to brev, én *kvittering* for betalt erstatning og én for betalt bot, men som vi ser av noen slike brev kunne i praksis både sysselmann og offerets arvinger gi flere års henstand med betalingen. Slike brev er det bevart en god del av, og nesten alle fra denne tiden er utgitt i serien *Diplomatarium Norvegicum* etter at de har dukket opp i gårdsarkiver – som det rimeligvis har vært mest av i bygder med mye selveie, og som det ikke finnes sidestykke til i de voldelige små byene.

Boten var strengt tatt to bøter, den gamle fredkjøp og den nye, tegngjeld, som ble innført på tolvhundretallet og som nominelt var en erstatning til kongen for tap av en undersått, en tegn. I virkeligheten kan fredkjøpet godt hatt til hensikt å bøte på inntektstap som skyldes synkende pengeverdi – mindre sølv i mynten. I alle fall er det verd å merke seg at boten, for å beskrive den i entall, ble fastsatt på samme enkle måte som vår tids forenklete forelegg, en bot i normaltilfeller, to dersom drapet var et ubotemål i en henseende, og tre dersom det var et ubotemål i to henseender – om det for eksempel var et drap på en mann i hans eget hjem og i en fredhellig tid som julen. Formildende omstendigheter dukker langt sjeldnere opp, og jeg har ingen systematisk oversikt over hva de kunne være.

Det er grunn til å tro at mørketallene, drap som ble forsøkt å holde skjult, var meget lave. Det skyldes at om arvingene tiltalte en mistenkt for, la oss si å ha drept en forsvunnet person, ville den tiltalte bli pålagt å sverge seg fri sammen med elleve mededsmenn, noen oppnevnt av retten, noen av den tiltalte, og hvis bare en av dem nektet å sverge på hans uskyld, falt saken og den tiltalte ble dømt. Slike mededsmenn visste ingenting om hendelsesforløpet men de visste om den tiltalte var en hederlig mann eller ikke. Mededsmennene svarte altså til engelske character witnesses, og understreker hvor viktig det i dette samfunnet var å ha ord på seg for hederlighet – men ikke nødvendigvis for fredsommelighet.

Når det gjelder andre voldsforbrytelser, kommer man til fordelene ved å være en pirk, nemlig at man ikke mister informasjon. Som jeg nevnte startet jeg med vel hundre kategorier, og et stort antall av dem gjaldt vold. For å nevne én ting hadde jeg en egen kategori for den billigste voldsforbrytelsen av alle, nemlig hårdrag, det vil si lugging, og med sine 89 registreringer utgjorde denne heller uskyldige forbrytelsen vel 8 prosent av alle voldsforbrytelser. Det forteller at rettsvesenet var effektivt i registreringen av forbrytelser – mørketallene, de som ikke ble registrert, var etter all sannsynlighet lavere enn i dag. Det var ikke så rart heller, siden offeret ville vinne økonomisk på å påtale saken. Slik er det ikke i dag, og derfor viser offerundersøkelser at vinningsforbrytelser oftere blir anmeldt enn voldsforbrytelser, for forsikringen krever anmeldelse for å erstatte tap av eiendom. Til dette kommer at det var straffbart å ikke anmelde forbrytelser. Landsloven har riktignok bare straffebud for å ikke anmelde tyveri, men sakfallslistene har et par tilfeller av bot for ikke å anmelde vold. Det er ikke så rart at dette også var straffbart, for kongens tjenestemann skulle ha sin bot, og det var underslag å snyte ham for det.

Nok en ting som viser fordelene ved å være en pirk, gjelder registreringen av knivstikk som jeg i utgangspunktet ikke plasserte i en sekkekategori men i flere kategorier, altså i ett

knivstikk, to knivstikk, tre knivstikk og så videre. Det viste en ting som overrasket meg, nemlig at den som brukte kniven nesten alltid nøyde seg med ett knivstikk, motsatt hva tilfellet er i dag, der flere knivstikk er vanligere enn bare ett. Historikeren Jørn Sandnes kalte sin bok om voldskriminaliteten på denne tiden *Kniven, ølet og æren*. Kniven og æren har sikkert spilt en rolle i datidens voldskriminalitet, men ølet har det neppe, for den som grep til kniven, var klar i toppen og visste godt at hvert knivstikk kostet tre daler, så mer enn ett ville han nesten aldri spandere på seg. Ett knivstikk var nok til å gjenopprette til å ta igjen for en ærekrenkelse.

Den femte kategorien, Ærekrenkelse og falsk anklage, svarer også mer eller mindre til Statistisk Sentralbyrås inndeling. Det er grunn til å tro at mange av disse ikke var rene ærekrenkelser som for eksempel «Du er en dust», men i virkeligheten anklager om forbrytelser, slik også noen av beskrivelsene viser. Bøtene for det var overraskende lave, men det lille og usikre Diplomatariet kan fortelle, viser at erstatningene kunne være høye. I tillegg kan *Diplomatarium Norvegicum* vise en straff vi ikke kjenner fra andre steder, nemlig en sladrekkjerring som blir dømt til forvisning fra bygda for sin baktalelse.

Den sjette og siste kategorien, også i samsvar med Statistisk Sentralbyrå, var forbrytelser mot eiendom. Når det gjelder tyveri, ulovlig tilegnelse av en annens eiendom, har vi i alt 218 saker, ganske få sammenlignet med de 29 drapene. Det har etter all sannsynlighet noe å gjøre med det som jeg tidligere nevnte, at vold var respektabelt mens uhederlighet var vanærende. Det synet fantes nok fremdeles i min barndom – vi sloss mye, på hederlig vis for å si det slik, men de eneste tyveriene vi begikk, var på naboens epler, for det var en prøve på vågemot og dyktighet – og epler kunne vi ellers få det vi ønsket av hjemme.

Mer skal jeg ikke si om denne rekonstruksjonen av straffeloven, og jeg skal gå over til kartleggingen av voldsutviklingen som ble trykt i *Historisk Tidsskrift*. Der fikk jeg også god hjelp av amerikansk forskning hvor noen få var klar over det flertallet hadde oversett, nemlig at drapsratene ikke kan brukes som indikator på alvorlig vold i sammenligning mellom vår tid og andre tidsrom – slik det gjerne brukes fordi man føler seg trygg på at mørketallene for drap er små mens de kan være atskillig større for annen vold. Med dette har det seg slik: På de amerikanske kriminologenes årsmøte i Boston kjøpte jeg boken *On Killing* av Dave Grossman, tidligere oberstløytnant ved The Rangers, senere professor i psykologi. Da jeg leste boken grundig hjemme i Norge, ble jeg så begeistret at jeg ikke kunne dy meg for å ringe Grossman i USA og fortelle hvor fin jeg syntes boken var, noe som førte til en brevveksling mellom oss der han utdypet dette poenget. Noe som har blitt oversatt, er at de fleste drap i tidligere tider ikke var ment å bli drap men en legemsbeskadigelse som ga motparten en solid lærepeng. Men i en tid som ikke hadde vår tids medisin, som antibiotika og fremragende kirurgi, og heller ikke vår tids kommunikasjoner, som telefon, ambulans og helikopter, ville langt flere ha dødd av sårene de fikk. Dave Grossman anslo at drapsraten bare ville vært en tiendedel eller så om man da hadde hatt vår tids hjelpemidler, og det virker ikke usannsynlig om man har kjennskap til lasarettene for sårede under tidligere tiders kriger der et meget stort antall døde av sårfeber eller av skader som vår tids medisin kunne reparert.

Mitt anslag for midten av 1500-tallet, med de gode data vi da har, var en drapsrate på mellom 10 og 15 per 100.000, og det betyr at med moderne medisin ville den vært, la oss si mellom 1 og 1,5 per 100.000, altså omtrent den samme som her i landet i dag, og lavere enn langt de fleste andre land. Årsaken til at den var så lav, vet vi ikke, men jeg kan ikke dy meg for å ta med noe en ledende nevropsykolog, Adrian Raine, nevner i sin tykke og gode bok om vold, nemlig fiskespising, for som han viser henger mye spising av fisk sammen med lave drapsrater. Raine gjør ikke noe stort nummer av dette, men nevner at årsaken kan være Omega 3, og på et TVprogram om dette kom han med slagordet Fisk for forbrytere (Fish for Felons). At mat betyr noe, vet vi for øvrig fra en undersøkelse av israelske appelldommere: De godtok appellene fra 35 prosent av søkerne, men de som var så uheldige at de fikk saken opp da dommerne var mest sultne, altså før deres måltider, fikk alle appellen avslått, mens 65 prosent av dem som ble behandlet rett etter måltidet fikk den innvilget. Slik er det, får man tro, også i andre land.

Når det gjelder tidsrommet fra år 1300 til midten av 1500-tallet, hadde vi ingen slike gode data som fra midten, men optimist som jeg er, og ikke arbeidssky, ga jeg meg til å registrere alle drap som Diplomatarium Norvegicum's 22 bind kunde fortelle om, enten fra de fem brevene i drapssaker som det hadde blitt bevart ett, to eller flere av eller fra andre tilfeldige omtaler. Jeg registrerte vel 300 slike drap, men så var det stopp, for jeg kunne ikke komme på noen statistisk metode som gjorde det mulig å regne drapsrater fra disse. Da fikk jeg hjelp av en gammel venn, nemlig Baruch Fischhoff som er professor i psykologi ved Carnegie Mellon University i Pittsburgh. Han satte meg i forbindelse med professor i statistikk ved samme universitet, Joseph Kadane, som knekket nøtten med sine avanserte metoder. Det resulterte i to artikler som begge sto som forfattere til, først en som kom i Annals of Applied Statistics, og som jeg sant å si bare forsto ett avsnitt fra, nemlig det jeg hadde skrevet selv. Så kom neste artikkel, trykt i Scandinavian Journal of History, der jeg hadde skrevet alt unntatt ett avsnitt som skyldtes min medforfatter, og den var skrevet så det var leselig for historikere og ga begrunnelse for at slutningen var troverdig. Vi hadde kommet til at drapsraten på landsbygda i Sør-Norge fra 1300 til midten av 1500-tallet måtte være mellom 8 og 13 per 100.000. Det stemte bra med de 10 til 15 jeg hadde kommet til fra midten av 1500-tallet, for da hadde jeg også med de temmelig bloddryppende byene.

Når da noen ut fra drapsratene trekker den slutning at det var 10 til 15 ganger mer alvorlig vold på femtenhundretallet enn i vår tid er dette altså en grov feilslutning, i virkeligheten ville drapsratene og med dem den alvorlige volden vært omtrent som i vår tid. Men så kommer vi til nok et tilfelle der jeg fikk god hjelp så jeg kunne vise noe meget interessant. En kollega på Norsk historisk kjeldeskriftinstitutt, som tidligere hadde vært på Riksarkivet, Odd Sandaaker, kunne fortelle at det i Riksarkivet fantes en kriminalstatistikk fra og med 1789 til og med 1799. Denne, som jeg fikk min senere arbeidsgiver, Politihøgskolen, til å utgi, var strengt tatt en straffestatistikk, og den hadde sikkert store mørketall som et overblikk kunne vise, men når det gjelder en så alvorlig forbrytelse som drap, regner man alltid med at mørketallene er små.

Det denne statistikken viser, var litt av en overraskelse for å si det mildt, for drapsraten den gang, med medisin og kommunikasjoner som var like dårlige som 1500-tallets, var ennå lavere enn i dag. Drapsraten hadde altså blitt redusert til fem prosent eller mindre av det den

var 250 år før. Den eneste forklaringen på dette som jeg kunne tenke meg var dødsstraffens forebyggende virkning. I løpet av denne perioden, og særlig frem til Christian Vs Norske Lov, ble adgangen til å gjøre opp for et drap med erstatning og bot stadig begrenset til den ble helt borte. Nå nyttet det ikke lenger å berge seg med en pengesum, for det som ventet drapsmannen var en henrettelse med øks, som skjedde på et sted der alle som ville, kunne komme og se. Slagsmål ble det ikke slutt på, men jeg regner med at det var på denne tiden at nordmenn lærte å slåss med ryggtak eller nevekamp, og uten farlige spark eller knivbruk. Slik var det vi sloss i mine guttedager i Oslo.

Spørsmålet om dødsstraffens avskrekkende virkning ble for øvrig undersøkt av en amerikansk komite nedsatt av The National Research Council of the National Academies, ledet av Nagin og Pepper, og komiteen trakk den slutning at man ut fra den forskningen som forelå hverken kunne avgjøre om dødsstraff minsket, økte eller ikke hadde noen virkning på antallet drap. Men jeg registrerte at de bare bygget på amerikanske data, og amerikansk justis er avgjort ikke verdens mest effektive. For det første får bare et lite mindretall av amerikanske drapsmenn dødsstraff på grunn av det som kalles plea bargaining – drapsmannen får en mildere straff enn han skulle hatt som belønning for en tilståelse som forenkler rettsaken. For det andre går det, på grunn av utallige ankemuligheter, mange år før dødsstraffen blir eksekvert – etter ti år var for eksempel bare ti prosent av de dødsdømte henrettet, og alt i alt blir bare førti prosent henrettet mens seksti prosent dør av sykdom eller alderdom, eller får straffen omgjort. Det er regnet ut at det er større fare for å miste livet dersom man selger narkotika på gaten i visse byer enn om man sitter på celle med dødsdom.

De slutningene jeg har trukket, finner dere i artiklene, men her har jeg lagt vekt på å fortelle om hvordan jeg kom frem til dem. Å få god hjelp av andre, særlig amerikanere, har betydd mye, dels ved folk jeg har vært i kontakt med, dels i forbindelse med litteratur jeg har skaffet meg kjennskap til, for ettersom jeg bruker lite penger til annet – null bil for eksempel – kan jeg kjøpe bøker for over to tusen hver måned, mest gjennom Amazon. Det hjelper også å ikke være arbeidssky, å skaffe seg den detaljkunnskapen som trenges ved hjelp av det tyskerne kaller Sitzfleisch..

Dessuten lever vi i en tid da vitenskapen kan fortelle mer og mer. Noen av dere har kanskje lagt merke til at familienavnet Næshagen kommer fra vestsiden av Øyeren, altså Rælingen, mens mellomnavnet, mors pikenavn Linthoe, kommer fra østsiden, altså Båstad i Trøgstad. Jeg brukte en god del tid på å finne ut om genealogien, men hva angår farsslekten ble det bråstopp på begynnelsen av 1700-tallet. Vekslingen mellom navnene Hans og Søren ga en pekepinn om at farsslekten kunne stamme fra en finne som hadde slått seg til i Hakadal på midten av 1600-tallet, men mer enn en gjetning var det ikke. Så fikk jeg rede på at i Houston i Texas fantes det en utmerket institusjon med navnet The Family Tree som kanskje kunne hjelpe meg. Jeg tok en DNAprøve med tilsendt kost som jeg børstet munnhulen med og sendte prøven tilbake. Det jeg da fikk vite var at mitt Y-kromosom, som følger mannslinjen, var så norsk som det kunne bli. Riktignok var det en nykommer her i landet siden det først kom i bronsealderen, mens morslinjen, som vises av det mitokondriske DNAet hadde vært her i landet siden de første mennesker kom. En annen ting var at jeg via en tilknyttet institusjon, The Family Finder også fikk kjennskap til andre slektninger, bygd på hele genomet. Noen av

dem kjente jeg til, men andre, tremenninger og firmenninger, var ukjente. Det jeg nå skal prøve å få vite, er hvor mye neandertaler jeg er. Noen kjente engelske TVpersoner fikk sitt DNA undersøkt. En Bill Bailey var 1,5 prosent neandertaler, mens Alice Roberts som har laget mange svært interessante programmer – de kan finnes via Youtube – var 2,7 prosent neandertaler. Hennes programmer, og en del andres tar oss tilbake til en tid som jeg er like nysgjerrig på som den jeg selv har arbeidet med, nemlig tiden med skriftlige kilder. Verden er, og har vært, et meget interessant sted.

Jeg har lyst til å avslutte med å fremheve en tanke som har vært grunnleggende for det jeg har skrevet, og som dessuten har kommet frem i en artikkel som ble trykt i *Scandinavian Journal of History*. Den er at fortidens nordmenn var fornuftige og skikkelige mennesker som vi er, men de hadde mindre kunnskap om årsaksforhold og ofte andre og som regel dårligere valgmuligheter enn vi har. Det er noe historisk demografi kan fortelle, for i eldre tider var forventet levealder omtrent 30 år mens den i vår tid er nesten tre ganger så høy. Det betyr at mange foreldre mistet sine barn, at mange barn mistet sine foreldre, og dessuten at en større del av befolkningen måtte avfinne seg med skader eller kroniske sykdommer som man nå kan reparere. I tillegg kom at det sosiale og økonomiske sikkerhetsnettet var dårligere – ingen forsikring og ingen trygdeordning.

Men årsakene til at man ble rammet av slike ulykker visste man lite om, og det kunne jo ligge noe overnaturlig bak dem. Ettersom vi ikke har noen meningsmålinger fra middelalderen, gikk jeg til det nest beste, nemlig de mirakelhistoriene prester brukte i sine formaninger til menigheten. Det var i alle fall grunn til å tro at prestene kjente sine medlemmer og oftest valgte å fortelle slikt som kunne gjøre inntrykk på dem. Det bildet disse mirakelhistoriene gir, er at folk var atskillig mer opptatt av denne verdens problemer enn av tanken på evig salighet eller fordømmelse, for det er langt flere historier om hjelp eller straff i dette liv enn om det som ventet en i det neste. I tillegg kommer at det var så som så med gavmildheten overfor kirken. Riktignok hadde den nesten 50 prosent av all jordeiendom i landet da reformasjonen kom i 1537, men en god del hadde blitt gitt av andre grunner enn fromhet – kongen ga for eksempel 7 prosent til de kongelige kapellene for å få et nyttig byråkrati. En god del hadde også kirken kjøpt – erkebiskopen i Nidaros var middelalderens største fiskehandler – eller tatt som bøter. Om vi trekker fra dette, en stor men ukjent sum, og fordeler resten på de 15-20 generasjonene siden landet ble kristnet, var det lite kirken fikk i gaver av hver generasjon.

Slutningen vi kan trekke, er at middelalderens nordmenn var omtrent som oss, skikkelige og fornuftige, bortsett fra at de ble mer presset til vold av æresfølelsen, men ikke av raseri eller hat. En annen artikkel jeg har i *Scandinavian Journal of History*, refererer noen kilder som forteller om forholdet mellom foreldre og barn: Embetsmenn syntes nemlig at bøndene skjemte bort barna, for de oppdro dem bare med vennlige ord og brukte aldri det embetsmenn regnet som det beste pedagogiske hjelpemidlet, nemlig riset.